УДК 159.99

DOI 10.37566/2707-6849-2021-1(34)-10

Маргарита ЖУРАВЛЬОВА,

судовий експерт, завідувач відділу психологічних та інших досліджень Одеського науково-дослідного інституту

судових експертиз

Міністерства юстиції України,

викладач кафедри криміналістики та психології

Одеського державного університету внутрішніх справ,

тренер Одеського регіонального відділення НШСУ,

кандидат психологічних наук

ДОЦІЛЬНІСТЬ ДОПИТУ ДИТИНИ В СУДІ ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ЩОДО МІСЦЯ ЇЇ ПРОЖИВАННЯ

Питання необхідності допиту дитини у справах щодо визначення місця її проживання зараз є дуже актуальним через активне впровадження до правової системи України концепції юстиції, дружньої до дитини. У рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи дуже детально описані всі умови, яких необхідно дотримуватися державним органам, зокрема суду, для того, щоб зробити процес взаємодії дитини з законом якнайменш травмуючим [1].

Практика свідчить, що при розгляді питання виклику дитини до суду у справах, пов'язаних зі спірними питаннями виховання дітей і встановлення їх місця проживання, судді невпинно використовують норму ст. 171 Сімейного кодексу України, яка наголошує, що у випадку, коли дитина може висловити свою думку, вона має бути обов'язково вислухана [2]. Водночас, найчастіше судді тлумачать цю норму як вимогу допиту (відповідно до європейської термінології – опитування) дитини безпосередньо в судовому засіданні. Проте такий підхід, на нашу думку, суперечить європейському та не враховує, що для запобігання негативному впливу на психологічний стан дитини, отримання її думки повинно відбуватися в атмосфері дружності, довіри та розуміння, спеціально підготовленою для цього людиною, тобто в жодному разі не у процесі судового засідання [1].

Сучасна теорія психології та практика судово-психологічної експертизи у справах, пов'язаних зі спірними питаннями виховання дітей та встановлення їх місця проживання, дозволяє впевнено стверджувати, що допит дитини у суді, яка не досягла 14 років, завжди є стресогенною для неї подією та вкрай малоефективною процедурою отримання інформації для встановлення об'єктивної істини.

Допит неповнолітніх вивчався багатьма авторами (К. Васке, О. Давидова, О. Дозорцева, О. Копан, О. Кочемировська, М. Коченов, Н. Осипова, Н. Павлюк, П. Тюрін та ін.), але психологічне дослідження процедури допиту дитини в суді у справах щодо спорів стосовно визначення її місця проживання та опіки над нею, доцільність такого допиту є практично не вивченими.

Метою статті є психологічне обґрунтування недоцільності допиту дитини в суді для визначення її місця проживання з батьком або матір'ю.

Жодна дитина не має бажання бути допитаною в суді. Її поява в залі суду завжди зумовлена бажанням одного з батьків або ініційована судовим процесом. Необхідність встановлення місця проживання дитини через суд засвідчує те, що батьки самостійно, без судової процедури як крайньої міри, не дійшли згоди з цього питання та перебувають у конфліктних стосунках, які, безумовно, негативно впливають на психологічний стан дитини. Так, поява дитини в суді й необхідність оголошення бажаного місця проживання є чинником погіршення її стосунків з «необраним батьком».

Під час допиту дитини в суді виникає проблема автентичності (справжності, істинності) її вибору в бік батька або матері. Проблема автентичності такого вибору виникає через неможливість суду «побачити» актуальний рівень розвитку психіки й особистості дитини, виявити різноманіття факторів, які впливають на неї саме в той період її життя [3]. Встановлення справжності вибору та показань дитини є вкрай складним завданням, яке знаходиться за межами можливостей суду, що обґрунтовується далі.

Відомий діяч у сфері судової психології, дитячий і судовий психіатр Р. Гарднер помітив, що в ситуації висококонфліктного судового процесу діти часто демонстрували охоплення односторонніми звинуваченнями на адресу одного з батьків, відкрито демонстрували ненависть до нього. Для опису такого ставлення дитини до одного з батьків Р. Гарднер увів термін «синдром відкидання батька». Цю реакцію дитини автор розглядав як патологічну форму адаптації, яка виникає під впливом другого з батьків, спрямованого на саботаж стосунків дитини з відкидуваним батьком і зміну ставлення дитини до нього. Вороже ставлення дитини до окремо проживаючого батька може виникати (звісно, не завжди) у відповідь на усвідомлену або неусвідомлену маніпулятивну поведінку батька, з яким дитина проживає [4].

Дитина, яка приходить до суду, для проголошення свого бажання проживати з одним з батьків у переважній більшості випадків віддаватиме перевагу тому з них,

з яким проживає на час допиту в суді (надалі – «батько-співмешканець»). Особливо коли другий батько (надалі – «батько-гість»), обмежений у доступі до малечі, й коли на його шляху спілкування з дитиною чиняться перепони батьком-співмешканцем.

Непоодинокими є випадки, коли дитина дійсно бажає проживати з тим з батьків, з яким і проживає, навіть якщо його поведінка не є досконалою. Водночас у тому разі, коли дитина бажає жити з «батьком-гостем», дуже часто вона не має змоги заявити про це в суді. Ця нездатність пов'язана з тим, що для проголошення такої заяви дитина повинна вміти чинити опір авторитетним людям, тобто батькам та тій сімейній системі, в якій існує. Адже після зали суду малеча повертатиметься до свого будинку, де повинна буде продовжувати співіснувати з «батьком-співмешканцем».

Підґрунтям можливості чинити опір є вольова регуляція (воля як психічний процес). С. Рубінштейн визначав вольові дії як свідомі й цілеспрямовані, за допомогою яких людина реалізує поставлену перед нею мету, підкоряючи свої імпульси свідомому контролю й *змінюючи навколишню дійсність відповідно до свого задуму*. Тобто воля – це здатність людини до саморегуляції, яка зумовлює її відносну свободу від зовнішніх обставин, по-справжньому перетворює її на активного суб'єкта [5]. Згідно з думкою відомого дослідника у сфері вікової психології Д. Ельконіна, вольова регуляція формується наприкінці молодшого шкільного віку, тобто в 11 років, а система ціннісних орієнтацій лише в підлітковому віці [3].

Психологічні особливості дітей середнього шкільного віку, тобто від 11 до 14–15 років характеризуються розвитком когнітивних процесів до відносно «дорослого» рівня, посиленням розвитком самосвідомості, проявом почуття обов'язку й відповідальності, гострою потребою у спілкуванні. Підлітки виявляють самостійність, намагаються наслідувати дорослих, але все ще не завжди правильно сприймають вчинки людей і розрізняють «погані» вчинки, через недорозвиненість окремих відділів мозку [6].

Ще більш складною для суду під час вирішення цієї категорії справ постає проблема психологічного впливу (тиску) на дитину з боку дорослих для отримання бажаних показань у суді. Необхідно підкреслити, що такий вплив не завжди свідомий, дуже часто батьки не розуміють справжнього психологічного змісту своїх дій, висловлювань, емоцій та недооцінюють їх руйнівного впливу на психіку дитини.

У разі, коли між батьками існує конфлікт і «батько-співмешканець» ініціює своїм клопотанням допит дитини в суді, з правової точки зору це нібито природно, але психологічний аналіз такого вчинку, на жаль, найчастіше знаходить вкрай не екологічну мотивацію, вказує на переслідування батьком власної егоїстичної мети, на кшталт: довести свою правоту та перемогу, вказати іншому батьку, що дитина його не любить (або любить значно менше), що дитина в ньому не має потреби тощо.

Сімейні стосунки – це завжди система, яка не існує незалежно. Якщо один з батьків полишає цю систему, то дитина все одно в ній залишається й буде свої

стосунки з родичами [7]. Під час допиту в суді дитина часто опиняється в таких умовах, які не дають їй змоги висловити свої справжні бажання, тому що після суду вона повернеться до «батька-співмешканця», і якщо той буде «незадоволений» виступом малечі, дитина зіткнеться з покаранням (емоційне покарання присутнє в більшості випадків). Незалежно від масштабу негативна реакція «батька-співмешканця» матиме місце (від прямої агресії, негативної оцінки висловлювань дитини, її звинувачень у зраді до невербальної демонстрації свого незадоволення з використанням, наприклад, мовчання та «пози скривдженого»). Тобто допит у суді й відповідна «не бажана» заява дитини зазвичай провокує погіршення психологічних умов її існування. З вищезазначеного вбачається, що *дитина, яка бажає проживати з «батьком-гостем», не може про це заявити у суді, бо завжди буде існувати загроза отримати покарання вдома*. Отже, вбачається, що в більшості випадків допиту дитини в залі суду відрізнити справжнє бажання від заяви, зумовленої віковими особливостями або впливом обставин життя, не є можливим.

Під час спроби встановити справжнє бажання дитини суд здебільшого потрапляє в пастку під назвою «залучення дитини до конфлікту лояльності», коли дитина відкрито демонструє вкрай негативне ставлення до «батька-гостя», яке дозволяє суду помилково впевнитися в тому, що «батько-гість» дійсно є «поганим батьком», і дитині буде краще без нього. Але насправді таке ставлення може культивуватися «батьком-співмешканцем», який маніпулює дитиною.

Конфлікт лояльності – це процес залучення дітей до конфліктних стосунків батьків, свідомі чи підсвідомі дії та висловлювання батьків, іншого оточення дитини, які мають своєю метою змусити зробити вибір між батьками.

На думку Р. Гарднера, синдром відкидання одного з батьків є реакцією дитини на поведінку «батька-співмешканця». Вчений вважає, що за вираженого відкидання дитиною одного з батьків психотерапевтичне втручання є неефективним, тому необхідно передати дитину на виховання відкинуваного батька. Інші автори висловлювали незгоду з категоричною позицією Р. Гарднера та вважали, що «синдром відкидання батька» є реакцією дитини на комплекс факторів: індивідуально-психологічні особливості особистостей батьків; особливості поведінки всіх членів родини; психологічні проблеми батьків; дефіцит батьківської уваги, ворожість, непослідовність виховної концепції батьків; психологічна вразливість дитини; виражена ворожість батьків один до одного тощо [4].

Конфлікт лояльності може проявлятися у такий спосіб:

- матір просить дитину передати батькові якесь повідомлення, вороже за своїм змістом;
- батько розпитує дитину про матір (її життя, нову родину, роботу, її недоліки тощо), водночас сам не має можливості вести конструктивний діалог з колишньою дружиною та запитати це у неї особисто;

- матір порівнює умови проживання дитини поряд з собою та поряд з батьком, підкреслює недоліки останнього;
- батько надає в присутності дитини негативну оцінку матері;
- бабуся запитує дитину, кого вона більше любить, тощо.

В особливо складних випадках батьки маніпулюють почуттями дитини (як позитивними, так і негативними), наприклад, провокуючи відчуття провини. Розлучені батьки свідомо чи несвідомо шукають у дітей психологічної підтримки, прагнуть схилити дитину на свій бік, сформувати з нею коаліцію проти «поганого» батька, тим самим залучаючи її до конфлікту вибору між батьками, що пред'являє до дитини дуже складні психологічні вимоги, призводить до її невротизації та інших психологічних порушень [4].

Для ілюстрації конфлікту лояльності можна навести такий приклад. Матір говорить дитині: «Лікар сказав, якщо я буду нервувати, в мене може лопнути серце», після чого транслюється таке повідомлення: «Твій батько мене нервує». Дитині не складно зробити висновок про те, що батько є загрозою для життя матері та для її спокою необхідно від батька відмовитися. В таких умовах дитина навчається приховувати від матері свої почуття до батька, перекреслює своє право відкрито висловлювати свою прихильність до нього. Батьки, які вважають себе скривдженими колишнім подружжям, схильні плутати два зовсім різних поняття – «хороший чоловік» і «хороший батько», «гарна дружина» і «гарна матір».

Необхідно вказати, що, окрім зазначених вище випадків, існує значно менш радикальна «сіра зона», в якій, наприклад трапляється таке:

- матір підсвідомо залучає дитину до конфлікту лояльності, проте відкритих дій (фізичних перепон у спілкуванні з батьком) не чинить;
- матір транслює дитині негативне ставлення до батька, але батько чинить так само;
- дитина бажає проживати з батьком тому, що в нього немає заборон, а матір вимагає дотримання правил, водночас батько є незрілою особистістю, яка не готова нести відповідальність за здоров'я дитини тощо.

Р. Гарднер підкреслює, що за наявності відкидання дитиною одного з батьків, зокрема, за відмови від спілкування з ним, необхідно в комплексі досліджувати як особливості самої дитини та «батька-співмешканця», так і особливості відкиданого батька [4].

Безумовно, необхідно пам'ятати про випадки, коли «батько-гість» дійсно негативно впливає на психологічний стан дитини, не вміє або не намагається відбудувати стосунки з нею, порушує її кордони, зокрема обіймами та поцілунками, на які дитина не згодна, тіпанням волосся або щоки, благаннями піти на фізичний контакт («Поцілуй тата!», «Обійми мене, я скучила! Тобі що важко? Хороші дівчатка так не поведуться!») тощо. Особливо часто причиною небажання дитини спілкуватися

з «батьком-гостем» постає «об'єктне» ставлення до неї, тобто як до ляльки, коли батьки, або інші дорослі дозволяють собі хапати дитину, одягати або роздягати, всупереч її бажанню, фізично обмежувати її пересування (тримати за руку, не пускати) тощо.

Безумовно, існують об'єктивні причини відмови дитини від спілкування з одним з батьків, але під час допиту дитини в суді встановити наявність цих причин дуже складно.

Окремо наведемо приклади з практики психологічної експертизи, що відображають різне ставлення дітей до їх опитування в суді.

Після опитування дівчинки віком 13 років у межах експертизи зі встановлення її місця проживання після розлучення батьків експерт-психолог додатково запитав дитину, як вона поставиться до можливого виклику до суду. Дівчинка відповіла: «Це складно, не хотілося б, але якщо буде потрібно – я готова». На уточнення стосовно причин її небажання, повідомила: «Я буду хвилюватися. Ці люди... Це – як виступ у школі, але значно більш важливий».

В іншому випадку хлопчик 12 років на аналогічне запитання відповів, що не проти участі в судовому засіданні та готовий висловити там свою думку. Хлопчик проживав з матір'ю та її новим чоловіком, але бажав змінити місце проживання й переїхати до батька, з яким він постійно підтримував контакт. Експертом-психологом було діагностовано, що на емоційному рівні матір мала суперечливе ставлення до сина: з одного боку, ставлення з любов'ю та турботою, з другого – знижене прагнення до емоційної близькості з дитиною, ігнорування її емоційних потреб. Жінка мала яскраво виражене бажання відігравати вирішальну роль у всіх питаннях розвитку дитини, бажала недопущення втручання батька. Мав місце вплив на дитину, зумовлений особистим баченням матері «ідеальної» дитини, підпорядкованої її «правильному» баченню світу. Матір сприймала дитину у стані «хорошого сина», водночас була схильною до емоційних покарань у разі невідповідних (неправильних, незрозумілих) поведінкових проявів дитини. Матір приділяла багато часу та уваги вихованню сина, проте водночас надмірно контролювала його життя. Було діагностовано, що матір переважно зосереджена на задоволенні матеріально-побутових потреб дитини, але схильна не помічати її психологічні потреби. Особистість батька та його ставлення до дитини виявилися більш комфортними для хлопчика: батько цікавився його захопленнями, підтримував самостійність та ініціативність у всіх справах, задовольняв не лише матеріальні, а й духовні потреби дитини.

У таких умовах хлопчик відчував свою спроможність «протистояти» матері, яка була вкрай незадоволена бажанням сина жити окремо від неї. Вірогідно хорошою умовою обстоювання особистої думки став підлітковий вік хлопця з типовими реакціями бунту та прагненням до захисту своєї «дорослості».

Водночас практика свідчить, що такі випадки, коли дитина готова відкрито заявити про своє бажання під час судового засідання, трапляються не дуже часто. В більшості випадків дитина уявляє суд як «страшний», «суворий», «безжальний» тощо. Навіть на початку психологічної експертизи, безпосередньо на порозі у експерта-психолога діти часто демонструють наляканість, імовірно, асоціюючи процедуру проведення експертизи з відвіданням лікаря або уявляючи експерта-психолога в ролі суворого вчителя-екзаменатора. Водночас образ судді в уяві дитини зазвичай є значно більш страшним. У залі суду нервують і ніяковіють дорослі, а для дитини проходження допиту перед судом, безумовно, значно більш емоційно важка процедура. І навіть, коли суддя є чуйним та обережним у контакті з дитиною, стрес у неї все одно матиме місце, тому що до того, як зайти до зали суду, малеча готуватиметься до цієї зустрічі й уявлятиме собі всі «жахи» цього процесу.

Г. Сельє, який є одним з найвідоміших дослідників стресу, вказував, що мозку людини не важливо, чи бачить вона та сприймає жахіття насправді або вигадує їх. На уявну лякаючу картину мозок реагує так само, як на реальну – розпочинає вироблення в організмі гормони стресу – адреналін і кортизол [8].

Отже, вбачається, що *вирішувати питання місця проживання дитини за допомогою її допиту в суді, з психологічної точки зору, є небажаною та неефективною процедурою, яка має високу потенцію негативного впливу на життя дитини* (стресогенність, погіршення стосунків з батьками). Саме для вирішення таких питань суд може залучити кваліфікованого фахівця в галузі психології шляхом, як мінімум, залучення психолога до опитування дитини в «Зеленій кімнаті», як максимум – призначенням судової психологічної експертизи. Допит дитини в суді має бути крайнім заходом, коли всі інші способи отримання психологічної інформації вже вичерпані, але питання залишається для суду неоднозначним.

Водночас, на нашу думку, випадок неоднозначності та невизначеності може скластися за умов низької якості психологічного дослідження (недокваліфікованості фахівця), або появи на шляху психолога перепон в отриманні психологічної інформації (неявка на експертне дослідження, ненадання матеріалів тощо), бо комплексна й всебічна оцінка сімейної ситуації та психологічного клімату в родині у переважній більшості випадків дозволяє досвідченому фахівцю в галузі психології (експерту) зробити однозначний категоричний висновок щодо психологічно сприятливішого для розвитку дитини місця проживання та стосовно інших спірних питань її виховання розлученими батьками, з урахуванням автентичного бажання малечі, його думок, загального психологічного стану та психологічних умов проживання з кожним з батьків.

Перелік використаних джерел

1. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей. Рада Європи, 2010. 94 с. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>
2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 09.03.2021)
3. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. Вопросы психологии. 1971. № 4. С. 6–20.
4. Гарднер Р. Психотерапия детских проблем: пер. с англ. Санкт-Петербург: Речь, 2002. 416 с.
5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 713 с.
6. Гнетова Л. В., Варлова А. О. Особенности допроса несовершеннолетних. Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. 2018. № 1 (27). С. 112–116.
7. Журавльова М. О. Принцип збереження системи як визначальний у справах зі встановлення місця проживання дитини. Вісник ОНДІСЕ. Науково-практичне електронне видання. Вип. 1. Одеса, 2017. С. 36–40. URL: <http://ondise.od.ua/DOC/vipusk/misceditina.pdf>.
8. Селье Г. Стресс без дистресса: пер. с англ. Москва: Прогресс, 1982. 125 с.

References

1. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on Child-Friendly Justice. Council of Europe Publishing House, 2010. 94 p. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> [ukr.]
2. Family Code of Ukraine of January 10, 2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (date of application: 09.03.2021) [ukr.]
3. Elkonin D. B. On the problem of periodization of psyche development in childhood. Issues of psychology. 1971. № 4. P. 6–20. [russ.]
4. Gardner R. Psychotherapy of children's problems: trans. from English. Saint Petersburg: Rech [Speech], 2002. 416 p. [russ.]
5. Rubinstein S. L. Fundamentals of General Psychology. Saint Petersburg: Piter, 2007. 713 p. [russ.]
6. Gnetova L. V., Varlova A. O. Peculiarities of questioning of minors. Innovative economy: perspectives of development and improvement. 2018. № 1 (27). P. 112–116. [russ.]
7. Zhuravleva M. O. The principle of system preservation as a determining factor in determining the place of residence of a child. Bulletin of Odessa Scientific Research

Institute of Forensic Expertise. Scientific and practical electronic edition. Issue 1. Odesa, 2017. P. 36–40. URL: <http://ondise.od.ua/DOC/vipusk/misceditina.pdf> [ukr.]

8. Selye G. Stress without distress: trans. from English. Moscow: Progress, 1982. 125 p. [russ.]

ЖУРАВЛЬОВА М. Доцільність допиту дитини в суді під час вирішення питання щодо місця її проживання.

У статті обґрунтовується неефективність опитування дитини в суді при визначенні її місця проживання, що пов'язано з особливостями розвитку психіки дітей (віковими, індивідуальними) і з зовнішніми умовами (впливом батьків, оточення). Батьки свідомо чи несвідомо можуть залучати дитину в конфлікт лояльності, який завжди негативно впливає на психологічний стан дитини й не дає суду зробити об'єктивний висновок про справжнє бажання дитини проживати з конкретним одним із батьків.

Ключові слова: конфлікт лояльності, допит дитини, синдром відкидання батька.

ЖУРАВЛЕВА М. Целесообразность допроса ребенка в суде при решении вопроса о месте его проживания.

В статье обосновывается неэффективность опроса ребенка в суде при определении его места жительства, что связано с особенностями развития психики детей (возрастными, индивидуальными) и с внешними условиями (влиянием родителей, окружения). Родители осознанно или неосознанно могут включать ребенка в конфликт лояльности, который всегда негативно влияет на психологическое состояние ребенка и не дает суду сделать объективный вывод об истинном желании ребенка проживать с конкретным родителем.

Ключевые слова: конфликт лояльности, допрос ребенка, синдром отвержения родителя.

ZHURAVLEVA M. The expediency of questioning of a child in court during the determination of place of residence.

The modern theory of psychology and the practice of forensic psychological expertise, in cases related to child upbringing and living arrangement disputes, allows to confidently claim that the questioning of a child under the age of 14 in court is always a stressful situation for him/her and an extremely inefficient procedure for obtaining information in order to establish an objective truth. Firstly, it is due to the age-based characteristics of children and their psyche development peculiarities, and secondly – to the external

conditions, such as parents, pressure from the entourage, etc. Parents may knowingly or unknowingly involve a child in loyalty conflict, which negatively affects the child's psychological state and prevents the court from drawing an objective conclusion on a true wish of a minor to reside with a particular parent.

The aim of the article is the psychological substantiation of inexpediency of questioning of a child in court in order to determine his/her place of residence with father or mother after their divorce and during resolving the other controversial issues of child custody.

When considering the issue of summoning a child, judges incessantly use the provision of article 171 of the Family Code of Ukraine – if a child is able to express his/her opinion, he/she must be heard. At the same time, judges often interpret this provision as a requirement to question a child directly during the court hearing. However, according to the author, this approach contradicts the European one and does not take into account that in order to prevent a negative impact on the child psychological state, obtaining his/her opinion should take place in the atmosphere of friendship, trust and understanding, by a person who was specially trained for this purpose.

The article reveals the problem that it is difficult for the court to determine the authenticity of the child's choice between parents, which is due to the lack of volitional regulation, the absence of developed ability to reflection and other age-based characteristics of a child.

The author of the article reveals the concept of loyalty conflict (conflict of choice between parents) as the process of involvement of a child in parents' conflicting relationship, and provides the examples of conscious or subconscious actions and statements of the child's entourage that force him/her to make a choice between parents and to reject the «unwanted one» of them, which brings complicated psychological claims to a child, leads to his/her neuroticism and other psychological disorders.

The possible reasons for the authentic («real») reluctance of a child to communicate with one of the parents had been outlined in the article. The necessity to involve a qualified specialist (expert-psychologist) in the process of obtaining the child's opinion has been substantiated, in the form of questioning of a child in the «Green room» or ordering of a psychological expertise.

Keywords: loyalty conflict, questioning of a child, parental alienation syndrome.